

Un itinerari formatiu perquè la neurociència i la intel·ligència emocional entren a l'aula

Santi Herrera Herrera, Asesor de Secundaria de la UFI de Alcañiz

Traducció: Joaquín Martínez Ortiz

El SAR, l'escorça prefrontal i la zona límbica funcionen o Sèneca tenia raó

La ciència ens diu que el nostre cervell davant de qualsevol situació és capaç de registrar 8 milions de bits d'informació. Lògicament, a la immensa majoria d'aquests no els prestem atenció perquè no ens ajuden a buscar la solució necessària per a aconseguir la nostra supervivència, els nostres objectius. I és que el nostre cervell té una excel·lent capacitat per a buscar solucions quan una persona té un objectiu clar, concret, precís.

El nostre cervell té el Sistema d'Activació Reticular (SAR) que juntament amb l'escorça prefrontal, la zona límbica i d'altres àrees creen una sinergia perquè l'atenció i, una vegada fixada la meta, la son, tant en el conscient com en el subconscient, discrimine tota la informació necessària per a aconseguir-la.

Potser si recordem el que deia Sèneca ens resulta més propera la comprensió: "No hi ha bon vent per a qui no sap on va".

Nosaltres sí que sabíem a on anàvem, el nostre objectiu era molt clar: portar la Neurociència i la Intel·ligència emocional a l'aula, que és tant com dir que volíem ser agents promotors de canvi, de transformació dels/de les nostres professors/es i alumnes sempre acompanyant-los/les en el procés.

L'objectiu estava molt clar però el camí no. Farem una breu història de com hem arribat fins a les aules.

Un llarg camí

Teníem un objectiu clar i sabíem el vehicle amb el qual arribaríem, ho faríem a través de la formació-transformació del professorat. El que no teníem gaire clar era quin camí triar i qui serien els nostres companys de viatge perquè hi havia moltes

opcions. Hi ha camins molt trillats, hi ha autopistes de peatge, alguns són sendes perilloses i d'altres ens van sorgir darrere d'un mur i que vam descobrir per casualitat.

Així vam conèixer Marta Ligioiz, al Congrés Internacional d'Intel·ligència Emocional i Benestar de Saragossa. Vam acudir al seu taller, vam veure les seues propostes i com les duia a terme i vam decidir portar-la a la província de Terol per a viure amb ella uns cursos de Neurociència i Intel·ligència Emocional en Educació. En aquest curs es van tractar de manera magistral els següents aspectes:

a. Recorregut per l'evolució cerebral, per a comprendre les reaccions quotidianes del professorat i l'alumnat. Presa de consciència de comportaments i entrenament per al

desenvolupament
de recursos i
habilitats.

b. Competitivitat i
cooperació. Visió
Neurobiològica.

c. Importància de les
emocions. Valoració
i gestió.

d. Neurotransmissors i
la influència en
l'aprenentatge.

e. Importància de
l'estat anímic en
l'aprenentatge, les
relacions i

desenvolupament
de capacitats.
f. Alegria, felicitat,
sentit de l'humor,
passió.
Repercussions
Neurobiològiques.
g. El vincle des de la
neurociència.
h. Obertura dels
sentits. Funció
associativa
cerebral.
i. Hemisferis
cerebrals,
metodologies

educatives. Sinergia
i equilibri.
j. Imaginació i
aplicacions en
l'aprenentatge,
personals i grupals.
k. Creativitat i
innovació.
Implicacions
educatives.
Pensament
convergent i
divergent.
l. Procés del
pensament.
Interaccions

neurobiològiques.

Posant el vent
evolutiu a favor i no
en contra.

n. Circuits cerebrals,
implicacions
quotidianes. Creació
d'hàbits i
estructures
cerebrals que
intervenen. Canvi
de patrons.

n. Eustrés-distrès.
Sistema de
supervivència i
d'equilibri. Relació

amb l'aprenentatge
i les relacions.
o. Atenció i
aprenentatge.
Procés cerebral i
mitjans
d'optimització.
o. Intel·ligència
Emocional, tant
intra
(autoconsciència,
autogestió,
automotivació i
autoestima) com
interpersonal
(empatia, habilitats

emocionals,
comunicatives i
socials), amb tots
els aspectes que
inclouen.
Entrenament
d'aquests.
Tècniques i
recursos de Gestió
emocional.
q. Missió-visió
educativa i d'equip.
Al professorat i a
l'aula.

Després d'això, es formaven equips d'entrenament, tant entre professionals d'un centre com interactuant amb altres centres participants. Es van formar grups

d'internet per a compartir més informació i per a comentar els progressos dels participants.

En aquest període es van començar a produir les primeres aplicacions a l'aula, encara que de forma més individual, aplicant els temes tractats. Era un inici que, si es deixava per si sol sense reforços, es podria anar difuminant, en no existir un hàbit ni un pla del professorat.

Veient la resposta del professorat vam comprendre i vam decidir que compartiríem el nostre viatge amb Marta Ligioiz. Tot i tenir la meta, el vehicle, i els companys/es de viatge encara ens faltava caminar pel camí, escollir el que crèiem que era més apropiat.

A final de juny de 2014 vam decidir quin seria el nostre camí. Vam decidir crear un itinerari formatiu per a introduir la neurociència i la intel·ligència emocional a l'aula durant el curs 2014-15.

L'itinerari formatiu

Crec que no cal dir ací la importància que té la formació del professorat per a millorar la qualitat de l'educació, per a aconseguir uns centres educatius millors. El repte, la fita que ens havíem plantejat era ambiciós però molt bonic, naixia d'un somni de feia uns quants anys. Vam dissenyar un itinerari formatiu a través de la creació de seminaris de treball en els centres educatius que ho sol·licitaren. La formació duraria 30 hores al llarg dels 9 mesos del curs escolar: 12 hores estarien destinades a una formació teoricopràctica a càrrec de Marta Ligioiz i d'Anna Forés, encantadores expertes en neurodidàctica, neurobiologia i intel·ligència emocional; les 18 hores restants, l'assessor de formació acudiria als centres per a ajudar a dissenyar i posar en marxa els plans d'acció que cada grup de professors volia aconseguir en el seu centre, introduir i treballar els continguts plantejats en 4 blocs i ajudar a la reflexió del que s'havia fet.

Plantejarem 4 blocs de continguts:

- Consciència emocional: La importància de les emocions i de l'afecte en l'aprenentatge. Entrenament emocional.
- Regulació i gestió emocional: Tècniques de relaxació i d'equilibri i d'entrenament. L'estrés i els seus efectes, eliminació de factors estressants. Autogenerar emocions positives.

- Habilitats personals i socials. Habilitats comunicatives. Assertivitat. Resiliència.
- Treball en equip: importància de l'equip, plans d'acció, missió de l'equip.

Englobant a aquests continguts hi havia un de fonamental per a tots/es nosaltres. Per a aconseguir la transformació dels/ de les nostres alumnes, el seu creixement que diria Celaya, era necessari que els/les professors/es ens transformàrem, creixérem, és a dir, que tinguérem clara la consciència del significat d'aquest procés, el nostre sentit vital, la nostra MISSIÓ personal. Per això era molt important que cada professor/a coneguera les seues emocions, la seua gestió quotidiana, les seues fortaleces i debilitats.

Participants i procés

A tot aquest somni s'han sumat 4 centres del nord de la província de Terol. Vam tenir més peticions, però per diferents motius, es va decidir començar aquest camí, aquest itinerari amb els/les alumnes i professors/es dels col·legis Emilio Díaz i Juan Sobrarias d'Alcanyís, CEIP El Justicia d'Aragón de Alcorisa i el CRA Bajo Martín compost per les localitats de La Puebla de Híjar, Samper de Calanda, Vinaceite i Urrea de Gaén.

Els blocs de continguts es van treballar de manera vivencial en les ponències de Marta i d'Anna en 3 ponències en els mesos d'octubre, novembre i febrer, però el treball en els centres, la posada en pràctica es va concretar a partir d'octubre.

L'equip de professors/es juntament amb l'assessor de formació va elaborar un calendari de reunions de treball. En aquestes sessions tant els/les professors/es com l'assessor vam viure els continguts que havíem de desenvolupar, es proposava com es portarien a les aules i després es reflexionava sobre el que havia passat a l'aula, al centre en la següent reunió amb tot l'equip

En els centres, tots els blocs de continguts s'ha intentat que es treballen durant tot el curs, especialment el concepte de transformació i el de la feina en equip; es va traçar un pla d'acció anual per trimestres per a poder arribar a la nostra meta, però per a facilitar la comprensió de com els hem treballats en els centres els separarem ací per blocs posant alguns exemples del que va passar a les aules.

Experiències d'aula

1.- Transformació del professorat i de l'alumnat

Un dels havers que tenen alguns programes d'educació emocional és que s'ha promogut un treball a l'aula per fitxes merament rutinari que moltes vegades aconsegueix tot el contrari del que es busca. Aquest "fitxisme", si se'ns permet l'expressió, no connectava amb l'emoció ni de l'alumnat ni del professorat, semblava una tasca més de classe, cosa que, per cert, volíem evitar a tota costa. Perquè les emocions es viuen, se senten, ens les generem, són part de nosaltres mateixos, per la qual cosa necessitem transformar-nos per a ser persones que integrem la nostra intel·ligència emocional en el nostre dia a dia. Creiem vital que el professorat es transformi per poder transmetre i ajudar a fer que els/les alumnes es transformen.

Com ho fem? El fonamental és aprofitar cada situació que es produeix a l'aula com una oportunitat d'aplicació de recursos i desenvolupament d'habilitats i intel·ligència emocional. D'aquesta manera, quan sorgisquen temes a l'aula seran moments de gran valor per a abordar-los, aconseguint grans beneficis a curt, mitjà i llarg termini. Si com a professor/a ho entrene en el dia a dia, em sortirà de forma natural a l'aula

Entrenem, sobretot, tres aspectes:

- L'autoobservació, és a dir, on col·loquem el focus, si en els problemes (ens sentim víctimes o esclaus emocionals que esperem que canvie l'entorn i les altres persones) o en les solucions, veient oportunitats on altres veuen problemes. Posant el focus en les solucions s'activen àrees cerebrals corticals que generen noves habilitats i recursos, el que millora el nostre estat d'ànim, confiança, flexibilitat, autoestima, activitat cooperativa i resolutiva. Es milloren els vincles i la creativitat.
- Donar valor a les teues emocions i als seus missatges. Vam introduir nocions de neurobiologia que ens parlen dels comportaments quotidians primaris, de la doble direcció comunicativa entre cervell i cos, cos i cervell i com l'entrenament cortical porta al desenvolupament d'habilitats i equilibri intern emocional. La importància de la simulació com a entrenament molt efectiu.
- Tenir confiança en tu i en els altres. Parlem de Bàrbara Fredrickson i dels seus estudis sobre les emocions positives. Es va presentar als professors l'activitat "Diari de les 3 coses bones", una adaptació molt lliure dels estudis de Fredrickson en la qual els/les alumnes escrivien les 3 coses bones que els havien passat durant el dia. Hem de dir que cada professor va adaptar a la

seua classe aquest exercici de formes molt variades (maletes, diaris, murals a classe, etc.), el que va evidenciar la creativitat dels/ de les professors/es dels nostres centres. També es va convidar els/les professors/es a escriure el seu propi diari sobre quins aspectes positius puc traure de les situacions negatives que m'han passat durant el dia.

2.- Consciència emocional: Obrir mitjans d'expressió i gestió emocional a l'aula

El primer pas per a la gestió emocional és crear, obrir espais a l'aula per a expressar les nostres emocions. Espais físics, però també temporals on l'alumnat expresse el seu estat emocional.

Sabem perfectament que quan tenim cura del clima de l'aula i de l'ànim dels/de les nostres alumnes augmenta el funcionament dels neurotransmissors cerebrals que al seu torn activen capacitats i habilitats. Per exemple, quan s'activa el circuit de la serotonina el nostre ànim augmenta i tots sabem què ens passa.

Cada centre, cada professor/a va triar com dur a la seua aula aquest concepte. Hi ha professors/es que utilitzen el conte d'Anna Llenas *El monstruo de colores* [1], en el qual a través de 6 pots de colors que representen les emocions bàsiques, els/les xiquets/es d'infantil posen els seus noms o fotos quan arriben a classe i les van canviant en funció del que passa en el dia. Altres professors/es ho fan a través d'una llibreta que es reparteix als alumnes i ells escriuen a casa, d'altres a través d'un diari de classe que guarda el professor, d'altres a través de murals i caretes amb emocions, d'altres a través de racons d'expressió com proposa Linda Lantieri [2], d'altres a través de contes, etc.

El millor d'aquest seminari és que mai se'ls ha lliurat als/les professors/es fitxes tancades sinó que se'ls ha proposat conceptes, idees científiques que cadascú ha adaptat segons la seua creativitat.

Lògicament, al professorat, a les nostres sessions, també se li ha obert un espai d'expressió emocional. Totes les sessions de treball conjunt solen començar amb aquest moment perquè els/les professors/es s'expressen.

Un concepte molt important que també està en tot aquest procés i que encara no hem comentat és del Víncl, el de crear víncl entre els/les professors/es en els equips i el de crear víncl entre professors/es i alumnes. Obrint espais d'expressió

es creen vincles, però no n'hi ha prou, amb la qual cosa també hem cultivat el concepte “Minidetalls” que exposa tan magistralment José María Toro en el seu llibre *Educar con Co-razón* [3] per a enfortir el vincle.

Al llarg dels mesos, els/les professors/es introduïen en les seues aules a poc a poc minidetalls com: saludar-nos, acomiadar-nos, preocupar-nos per les absències de companys, el somriure, l'humor, la celebració de l'error, les abraçades, la sorpresa, etc. En el CRA Bajo Martín els/les professors/es d'infantil han insistit molt amb aquests dos últims minidetalls a través de 3 llibres: *Besos, besos* de Selma Mandine [4] i *Mamá ¿de qué color son los besos* d'Elisenda Queralt [5] i *El regalo* de Gabriela Keselman [6]. També van introduir mascotes com Don Corazón i Don Beso, penjolls en forma de cor que estaven en un lloc visible de l'aula i que cada vegada que un necessitava una abraçada s'ho posava. La sorpresa la van treballar a través d'una activitat pròpia anomenada “La caixa sorpresa” i del conte de Begoña Ibarrola *Un regalo sorprendente* [7].

Una altra de les propostes que ha tingut una gran acceptació ha estat la creació del Responsable de la Felicitat a la nostra aula i en l'equip de professors/es. De moment, s'ha testat en els equips de professors/es del CRA Bajo Martín i al Col·legi Emilio Díaz, en aquest últim ampliant-lo fins a la sala de professors/es del centre. Amb l'alumnat encara no s'han fet les primeres passes, però es faran.

3.- Regulació i gestió emocional: Cinc passos neurodidàctics per a la gestió emocional i tècniques de relaxació

- Prendre perspectiva. Davant d'una situació ocorreguda, intente adonar-me'n des d'on estic afrontant aquesta situació i amb quines eines compte. Cal aprendre a prendre distància, a dissociar-se, a eixir fora d'un mateix per a prendre perspectiva.
- Escoltar-Indagar. Moltes vegades no escoltem i no preguntem, tenim prejudicis o donem per fetes opinions i reaccions que veritablement no coneixem. Podem pensar de manera diferent? Si la resposta és sí, escoltem sense jutjar i indaguem, preguntem sense prejudicis.
- Tenir cura de l'estat d'ànim. Cuidant el nostre estat d'ànim enfortim els vincles amb els altres. Sabem de l'existència del circuit de la serotonina i l'important que és per a l'aprenentatge. Coneixem que si ho tenim ben activat som més feliços, més intel·ligents, més creatius, innovadors, cooperatius, valents i no ens afecten tant els esdeveniments negatius. Parlem de la importància de l'humor i del somriure en la nostra vida i a l'aula com a eines naturals per a

crear empatia, apropament, crear vincles i facilitar relacions, contagiar esperança i millor ànim, crear unió, cooperació, convidar al diàleg sincer i millorar la convivència.

- Ser conscient de les meues prioritats i interpretacions. On pose el focus de l'interés? Què vull jo? Què vols tu? Cal ser conscient de les meues prioritats i de les meues interpretacions. Les meues prioritats em porten a fer una i altra interpretació de la situació. Hi ha una frase de Mahatma Gandhi que podria resumir perfectament aquest pas: l'acció expressa prioritats.
- Valorar els errors i el seu gran aprenentatge. Celebrem els intents i l'actitud, no els resultats immediats. Es tracta de posar la dopamina al nostre favor, no criminalitzar l'error perquè hi ha hagut grans invents en la nostra història que han nascut de grans errors. Celebrem els errors i el seu aprenentatge perquè els errors són baules de l'èxit que va dir Frank Crane.

Tots aquests passos els vam introduir a través de la simulació de situacions, de fer simulacres perquè quan experimentem aprenem i ens divertim.

Com que els 5 passos neurodidàctics requereixen pràctica i dedicació de temps, vam introduir algunes tècniques de relaxació per a treballar diàriament a les aules i perquè el professorat també les practicara a casa si ho considerava oportú. Entre d'altres expliquem i practiquem:

- Relaxació natural: activació parasimpàtica.
- Respiració diafragmàtica.
- Relaxació muscular progressiva de Jacobson.
- Massatges al cap i d'altres parts del cos per parelles o de manera individual.
- Descàrrega emocional: exercicis variats.
- Visualització.

Ens consta que a les aules es practiquen molt assíduament els exercicis de respiració i de relaxació i els massatges per parelles o també els automassatges amb objectes per a aquells alumnes que no volen tenir contacte físic amb altres companys, la qual cosa es respecta escrupolosament.

4.- Habilitats personals i socials. Habilitats comunicatives. Assertivitat. Resiliència.

Aquest bloc de continguts el treballem íntegrament amb Anna Forés a través d'una fascinant ponència teoricopràctica de 4 hores. Treballem els següents conceptes:

- Importància central del paper del professorat i dels pares en l'educació dels nostres alumnes.
- Les 10 habilitats per a la vida a les escoles que promoga l'OMS i que tan poc es treballen a les aules.
- Què fan els millors professors, els més innovadors.
- Importància de fomentar la curiositat a les aules i no matar la creativitat dels nostres alumnes.
- Resiliència: teoria i pràctica a través de la tècnica de la caixa de sorra.
- Assertivitat. Estils de conversa i passos per a aconseguir un estil assertiu.

D'aquest bloc no podem comentar com s'ha estat introduint a l'aula per dos motius: tots els continguts dels blocs anteriors han estat tan amplis i hem tractat d'aprofundir-hi que hem deixat aquests treballats amb Anna Forés per a l'últim mes del curs; escrivim aquest article a final d'abril de 2015 i encara no tenim dades.

Són continguts que el professorat qualifica com molt necessaris i es potenciaran a poc a poc.

5.- Treball en equip: importància de l'equip, plans d'acció, missió de l'equip.

Sempre hem plantejat uns continguts i unes metes molt ambicioses, sabent que cada centre, cada professor/a amb els seus/les seues alumnes triaria el camí preferit i els temps millors per a això. Considerem que en aquest procés de canvi, de transformació, el professorat no havia d'estar sol, havia d'estar acompanyat i recolzar-se en un equip per a eixir de la seua possible zona de confort, per a superar totes les dificultats que pugen sorgir durant el procés.

Vam decidir que encara que el treball en equip era molt important, hi hauria una dualitat: treball individual o d'equip (podien triar), però sempre recolzats, reforçats per tot l'equip del centre. Per a ells véiem que cada professor/a havia de realitzar un Pla d'acció setmanal on reflectira la seua meta setmanal, els seus objectius setmanals tant personals com els de la seua classe. Havien d'escriure en un foli amb retoladors de colors les respostes a aquestes tres preguntes: ¿què? Quan? Com? Aquest pla hauria d'estar penjat en un lloc ben visible per al/la professor/a. A la setmana hauria de revisar-lo individualment o amb algú de l'equip.

Alhora, l'equip traçava un pla d'acció a 9 mesos; un pla global, amb un escalonament i revisions trimestrals. En aquest últim aspecte, no hem aconseguit

l'objectiu que ens proposàvem i cap centre ha deixat per escrit el seu pla d'acció d'equip.

En el treball en els equips hem incidit en tres aspectes molt importants: el vincle, la passió i la missió de l'equip. Al llarg d'aquests mesos tots hem tractat de millorar el nostre vincle; hem tornat a descobrir que la passió ho és tot, que ens porta a saltar els obstacles més i a minimitzar els problemes, que ens fa ser més resolutius i intel·ligents emocionalment. També hem intercanviat moltes opinions sobre el concepte de missió. De la nostra missió individual, de la missió de l'equip i missió com a integrants d'un col·lectiu com és un centre educatiu. Hem convingut que quan tots tenim clara la missió fixem unes prioritats, el que fa que es descobrisquen facetes i potencialitats increïbles.

Aquestes últimes setmanes estem treballant tots aquests conceptes amb una eina que ens ha proporcionat Anna Forés anomenada Sikkhona. Els resultats són tan espectaculars que en el curs 2015-2016 es treballarà amb aquesta i amb els alumnes des de l'inici del curs.

El futur ja està ací

En els anys 80 una banda musical anomenada Radio Futura cantava *Enamorado de la moda juvenil*, una cançó que en una de les estrofes proclamaven que "el futuro ya está aquí" [8]. Més de tres dècades després només podem donar-los la raó. La introducció de la Neurociència i de la Intel·ligència Emocional a les aules no és una moda passatgera, no és una opció, és una autèntica realitat, és una autèntica necessitat que si bé es recull, de manera timorata, en el currículum de moltes assignatures de la actual Llei Orgànica per a la Millora de la Qualitat Educativa (LOMCE), necessita de processos formatius per a fer-ho de manera qualitativa, per a situar-la al centre de la nostra activitat docent i no acabar arraconada en una més d'aquestes activitats transversals que perden el seu sentit.

Els/les professors/es que han participat en el seminari ens verbalitzen els resultats obtinguts per ells/es i pels seus/ les seues alumnes amb frases com: "Crec que estem en el camí adequat", "els meus/ les meues alumnes i jo tenim una relació diferent", "des que fem el seminari a poc a poc han estat disminuint els conflictes a classe al pati i ha millorat la convivència" "m'ha agradat molt la cohesió que ha tingut l'equip de professors/es".

Passada una enquesta d'avaluació on s'ha preguntat absolutament tot de totes les

parts, fases i continguts d'aquest procés només podem estar contentíssims davant els resultats tabulats fins al moment. Sent la nota màxima un 4, el 95,2% valora amb un 3 i un 4 la repercussió que aquest procés està tenint a la seua aula i un 100% amb un 3 i un 4 la repercussió que està tenint en ells com a professors/es i com a persones. Per acabar amb les dades, constatem que el grau de satisfacció dels professors ha estat molt alt; sent la nota màxima 4, el 71,4% la valora amb un 3 i el 28,6% amb un 4, no hi ha hagut cap qualificació inferior.

Estem en el camí, només estem començant, acabant la primera fase d'un procés de tres, però molts/es dels/ de les nostres professors/es estan molt satisfets pels resultats, volen continuar i ens demanen més formació, informació i que seguim acompanyant a complir aquest somni que entre tots estem aconseguint complir.

Bibliografia

BACH, Eva i FORÉS, Anna (2008). *La asertividad. Para gente extraordinaria*. Plataforma editorial. Barcelona

BLAKEMORE, Sarah-Jayne y FRITH, Uta (2007). *Cómo aprende el cerebro. Las claves para la educación*. Ariel. Barcelona

CASAFONT, Rosa (2014) *Viaje a tu cerebro emocional*. Ediciones B. Barcelona

FORÉS, Anna i GRANÉ, Jordi (2008). *La resiliencia. Crecer desde la adversidad*. Plataforma editorial. Barcelona

FORÉS MIRAVALLS, Anna i LIGIOIZ VÁZQUEZ, Marta (2009). *Descubrir la neurodidáctica. Aprender desde, en y para la vida*. UOC. Barcelona

MORA, Francisco (2013). *Neuroeducación. Sólo se puede aprender aquello que se ama*. Alianza Editorial. Madrid.

ORTIZ, Tomás (2009). *Neurociencia y educación*. Alianza Editorial. Madrid

TOKUHAMA-ESPINOSA, Tracey (2011). *Mind, brain, and education science: a comprehensive guide to the new brain-based teaching*. W. W. Norton & Co.

INVESTIGACION Y CIENCIA (revista trimestral) *Mente y Cerebro*. Prensa Científica, SA

Notes

[1] LLENAS, Anna (2012). *El monstruo de colores*. Flamboyant. Barcelona.

[2] LANTIERI, Linda y GOLEMAN, Daniel (2009). *Inteligencia emocional infantil y juvenil: Ejercicios para cultivar la fortaleza interior en niños y jóvenes*. Aguilar. Barcelona.

[3] TORO, José María (2014). *Educación con "co-razón"*. Desclée de Brouwer. Bilbao.

[4] MANDINE, Selma (2009). *Besos, besos*. Ediciones Jaguar. Madrid.

[5] QUERALT, Elisenda (2008). *Mamá ¿de qué color son los besos?* Imaginarium. Zaragoza.

[6] KESELMAN, Gabriela (1996). *El regalo*. Editorial La Galera. Barcelona.

[7] IBARROLA, Begoña (2010). *Un regalo sorprendente*. Ediciones SM. Madrid.

[8] RADIO FUTURA (1980). *Música moderna*. Hispavox. Madrid